

שימוש מחדש ברקמה העירונית

אסטרטגיה לשילוב מחדש של עזובות במרקם העירוני

מאי צוער

מאי צוער

שילוב מחדש ברקמה העירונית

פרויקט גמר
סטודיו עירוני
מנחות | פרופ' אדר' ברכה חיוטין וד'ר אדר' דקלה יזהר
אדריכלות חוקרת
מנחים | אדר' אלעד הורן, אדר' ליאת אייזן
מסלול ארכיטקטורה ובינוי ערים
הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים, הטכניון
התשפ"א | 2021

“Only a fool will build in defiance of the past. What is new and significant always must be grafted to old roots, the truly vital roots that are chosen with great care from the ones that merely survive. And what a delicate process it is to distinguish radical vitality from the wastes of mere survival, but that is the only way to achieve progress instead of disaster.”

Bartok, 1962

תוכן עניינים

6.....	מבוא
8.....	רקע תיאורטי
8.....	עבר + הווה = עתיד
10.....	נופים עירוניים היסטוריים
14.....	אסטרטגיה
16.....	התמקמות פיזית
16.....	צפת
22.....	מקרה בוחן
22.....	קרית ברסלב
23.....	רקע
25.....	ניתוח ותובנות בקנה מידה עירוני
27.....	ניתוח ותובנות בקנה מידה רובעי
30.....	ניתוח ותובנות בקנה מידה מיידי
31.....	חלופות תכנון
31.....	סיכום
34.....	מקרה בוחן עיקרי
34.....	בית הקפה בגן המצודה
34.....	המבנה
37.....	הגן
38.....	המצודה
39.....	החפיר
39.....	רחוב ירושלים
41.....	ניתוק

44.....	מבנים לשימור
47.....	הצעה
52.....	סיכום
54.....	בבליוגרפיה

מבוא

הפרויקט "שילוב מחדש ברקמה העירונית" מבקש לנסח אסטרטגיה לשיקום רקמות עירוניות היסטוריות שנחלשו בעקבות לחצי פיתוח ע"י שילוב ושימוש מחדש בעזובות וחורבות. צפת היא מקרה הבוחן לפרויקט כעיר היסטורית שהתפתחה לצד מחזוריות של אירועי חורבן ותקומה לאורך כל תולדותיה.

לערים ההיסטוריות ישנו עבר, ישנו סיפור שלם. "התעלמות מסיפורה של העיר, התעלמות מן המרקם בו ישב הבניין אותו אתה מתכנן היא עוולה כפולה. היא גורמת נזק לערכי העבר הנראים עדיין בהווה ומעמיד בסימן שאלה את עתידו של אזור זה בעיר."¹

העיר בנויה משכבות, כל שכבה מוסיפה עוד רובד, עוד סיפור למערכה העירונית. העיר נתפשת, בעיני, כאוגדן סיפורים ולאוו דווקא סיפור אחד המשכי ורציף. מכך, דווקא מעניינות אותן השכבות בהן הסיפור המקומי נשכח - אותם המקומות שאין להם תוכן, ייעוד, ומשמעות בהווה העירוני ולכן הם אינם "משחקים תפקיד" במערכה העירונית- הם עומדים עזובים וזנוחים וחסרי משמעות. אותם מקומות הם מקומות עזובים ועצובים- לרוב, שגשגו בעבר, אבל כיום זנוחים ומייצרים ריק במרקם העירוני החי.

כלומר, בערים בכלל ובערים רבודות בשכבות היסטוריות בפרט, אנו מוצאים שכבה "חסרת תוכן" המכילה עזובות שאינן מתחברות למרקם העירוני הקיים. לעיתים הן אף נמצאות במקומות אסטרטגיים (או מקומות שהיו אסטרטגיים), לעיתים היה להן תפקיד חשוב אך הוא נשכח ונזנח. ההרס, החורבן, הטרגדיה של אותם המקומות מהדהדים החוצה לסביבתם החיצונית ברקמה העירונית.

הפרויקט מציע אסטרטגיה לשילוב מחדש של עזובות במרקם העירוני ע"י התבוננות רחבה בקני מידה שונים ובחינה של ההקשרים והסיפורים שלהם בהווה

1 מנדל, ס. (2017). מחשבות על שימור. In ע. מי-דן (Ed.), מחשבות על שמור. מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ממורשת החברה להגנת הטבע.

דוגמאות ל"חורים" ברקמה העירונית העתיקה של צפת.

ובעבר. האסטרטגיה להתערבות במקומות אלו, דוגלת בהנחה הבסיסית כי תכנון שימור מוצלח היא שאסור להתייחס בנפרד וללא קונטקסט לתשתיות, השירותים, האנדרטאות, המבנים, השטחים הפתוחים, הרחובות ואלמנטים אחרים שהם חלק מהאזור העירוני ההיסטורי או מחוץ לו. להיפך, יש לשלב אותם מחדש עם שאר המרכיבים של המרקם החברתי (כולל מה שמכונה 'מורשת בלתי מוחשית') כדי להבין את היחסים התלויים זה בזה ולזהות את הדרך הטובה ביותר להבטיח את המשך ההתקיימות והשימור הפיזי ארוך הטווח. מכך, מוצע ניתוח סקירה ותיעוד של כל "עזובה" ברקמה העירונית בשלושה קנה מידה שונים - כל קנה מידה מייצג אדווה של השפעה וקישוריות מרחבית אחרת. בכל קנה מידה יוסקו מסקנות, אשר ימשיכו להדהד גם בקנה מידה הבא כאשר המטרה הסופית היא הכנת המצע הרחב ביותר עבור ההתערבות. כאשר אותה עזובה, מצליחה להשתלב בחזרה ברקמה העירונית- מכיוון שיש לה קשרים פיזיים, מרחביים, רוחניים בשלוש רמות של השפעה, יהיה קשה מאוד להפריד אותה בחזרה מהרקמה שכן היא עגונה בכל קנה מידה.

רקע תיאורטי

עבר + הווה = עתיד .

"עקרון ההמשכיות"² של אדריכל סעדיה מנדל, מסביר כי "אדם, משפחה או אומה יש להם עבר, הווה ועתיד. המשמעות העמוקה של הווייתם מורכבת משלושת האלמנטים האלה. בהיעדר אחד מהם, תותר תמונתם פגומה. כך גם עיר - עיר בריאה עם תושבים בריאים צריך שנמצא בה את העבר, נראה בה את ההווה ונלמד על עתידה. רק ראיית והבנת ששלושת האלמנטים האלה יחד מעניקה לנו את התמונה המלאה של העיר". הקשר בין עברה של העיר והחיים בה בעבר לבין החיים בהווה, בא לידי ביטוי במורשת האדריכלית והיא זו אשר מבטאת את ההיסטוריה בהווה.

ייצוגה של ההיסטוריה בהווה בערים העתיקות הולך ונעלם, עקב התפתחות בלתי מבוקרת או מהירה מידי של ערים היסטוריות. התפתחות כזו, עשויה להביא להשפעות הרסניות על ערכי הקהילה העירונית, לקיטוע מרחבי, לדחיקת קהילות ולהיעלמות של מסורות.

במהלך מחצית המאה האחרונה, שימור המורשת האורבנית התפתח כתחום חשוב בעיצוב מדיניות ציבורית ברחבי העולם. התפתחות זו באה כתגובה לצורך לשמר ערכים משותפים ולהפיק תועלת מהמורשת ההיסטורית. עם זאת, המעבר ממתן דגש בעיקר על מונומנטים אדריכליים אל הכרה רחבה יותר בחשיבותם של תהליכים חברתיים, כלכליים ותרבותיים בשימור ערכים אורבניים, צריך להיות מותאם למדיניות קיימת וצריך לייצר כלים חדשים בהתייחס לחזון זה. באופן מסורתי, מתכננים ראו אתרים היסטוריים כאוסף של מונומנטים שיש לשמרם, שכן אלו הם שרידי העבר. זהו הערך העיקרי שלהם והוא מופרד מחיי היום-יום ומהקונטקסט העירוני.³ גישת השימור הנוקשה הזו - התייחסות לאזור היסטורי כמוזיאון - לוקה

2 מנדל, ס. (2017). מחשבות על שימור. In ע. מי-דן (Ed.), מחשבות על שמור. מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ממורשת החברה להגנת הטבע.

3 Bandarin, F., & Oers, R. van (Eds.). (2015). Reconnecting the city : the historic urban landscape approach and the future of urban heritage.

פרויקטי רה-יזו בקנה מידה קטן ובינוני.

בחסר שכן אתרים היסטוריים, כשמופרדים מהקונטקסט היום-יומי, מאבדים את החיים החברתיים והכלכליים שלהם ולבסוף נהיים "פגי-תוקף".

אחת האסטרטגיות הנפוצות לשיקום של רקמות עירוניות הוא על ידי פעולות של שימוש מחדש (רה-יזו) בהן מייעדים מחדש מבנים לשימושים ותפקודים שונים מאלו שהיו במקור, על מנת להתאים אותם לצרכים של היום. לרוב, פרויקטי הריזו נעשים בקנה מידה קטן, הבניין/המתחם, או הקומפלקס ואינם פרויקט בקנה מידה עירוני. מכאן, עולה השאלה מהו בעצם רה-יזו בקנה המידה הגדול? מהו רה-יזו בקנ"מ עירוני?

גישת השימור ההיסטורית עסקה לרוב במונומנטים ציבוריים הכוללים בניין בודד או קומפלקס והגדירה אותם כ"מרכז היסטורי" - כשהוא נטול קונטקסט רחב יותר. כשמתייחסים לאותה מורשת אדריכלית כ"מרכז היסטורי" (historic centre) מצומצם - כמו בניין, מרכז או קומפלקס כשהוא נטול קונטקסט רחב יותר הדבר עלול לשבש את תפקודי המרחב הקיים ואף לפגוע בקהילות ובערכים חברתיים ותרבותיים.

ההצלחה היחסית של שימור אורבני כמדיניות וכפרקטיקה ב-50 שנה האחרונות, יצרה את האשליה שחלקים מן העיר, יכולים להיות מוגנים משינויים והם מופרדים מההתפתחות הבלתי-נמנעת של הקונטקסט האורבני. הדבר היה אולי אפשרי עבור מונומנטים, מבנים בודדים ואתרים ארכאולוגיים. אך הוכח כבלתי אפשרי עבור מערכת פתוחה וחיה כמו עיר, לא משנה כמה היסטורית או מוגנת.⁴

כדי להתמודד, בין היתר, עם תופעת ההתפתחות הבלתי-נמנעת של הקונטקסט האורבני שבאה לעיתים על חשבון הקונטקסט ההיסטורי, התפתחה בעשור האחרון עמדה חדשה בעולם השימור שנקראית נופים עירוניים היסטוריים (Historic Urban Landscapes). גישה זו, שמלווה את הפרויקט, מבקשת להרחיב את המושג "מרכז היסטורי" תוך שהיא מטמיעה בו הקשרים אורבניים רחבים יותר- כמו סביבתו הגיאוגרפית וסביבתו האנושית. הגישה מציעה לא להתבונן על מבנה אחד לשימור, חשוב ככל שיהיה, אלא להרחיב את קני המידה ולבחון גם את ההקשרים הרחבים שלו.

נופים עירוניים היסטוריים

הגישה לנופים עירוניים היסטוריים (Historic Urban Landscapes) היא גישה חדשנית שמטרתה לאזן בין פיתוח עירוני ובין עקרונות שימור היסטוריים ותרבותיים. נע"ה חלה על אזור אורבני המאופיין בריבוד תכונות. הגישה רואה בעיר מרחב רחב, רב שכבתי, ודינאמי המקיים מכלול של קשרי גומלין, וקוראת ליצירת מערכות מאוזנות בין צרכי הפיתוח לבין שימור היסטורי, תרבותי וקהילתי.⁵

נופים עירוניים היסטוריים מוגדרים כך שהנוף האורבני-היסטורי הוא אזור אורבני שנוצר מריבוד תכונות, ערכי תרבות וערכי טבע במהלך ההיסטוריה. הנוף האורבני-היסטורי מרחיב את המושג "מרכז היסטורי" או "מכלול", והוא כולל

Bandarin, F., & Oers, R. van (Eds.). (2015). Reconnecting the city : 4
the historic urban landscape approach and the future of urban heritage. Wiley
.Blackwell

http://library1.nida.ac.th/ 5
נופים עירוניים היסטוריים. בית ליבלינג. termpaper6/sd/2554/19755.pdf

בית ליבלינג. נופים עירוניים היסטוריים.

הקשרים אורבניים רחבים ואת סביבתם הגיאוגרפית. הקשרים רחבים אלו כוללים בעיקר את הטופוגרפיה של האתר, את הגאומורפולוגיה שלו, את ההידרולוגיה ואת תכונותיו הטבעיות, וכן את סביבתו הבנויה ההיסטורית וזו העכשווית גם יחד, את התשתיות מעל לפני הקרקע ומתחתיה, את השטחים הפתוחים ואת הגנים, את דפוס שימושי הקרקע שלו ואת הארגון המרחבי, תפיסות ויחסים חזותיים, ואת כל המרכיבים הנוספים של המבנה האורבני. אלו כוללים גם מיומנויות חברתיות ותרבותיות, ערכים, תהליכים כלכליים ממדים לא־מוחשיים של מורשת, הקשורים למגוון ולזהות.⁶

התפתחות בלתי מבוקרת או מהירה מידי של העיר עשויה להביא להשפעות הרסניות על ערכי הקהילה העירונית, לקיטוע מרחבי, לדחיקת קהילות ולהיעלמות של מסורות.⁷ בכך - עלולות להיווצר סכנות של ערעור תחושת המקום, ואובדן הזהות הקהילתית וערכיה ההיסטוריים של העיר. בעיני, כשכל אלו מתקיימים ההזנחה לא מאחרת לבוא וכך נפערים חורים ברקמה העירונית המשבשים את תפקודה. כל גישה לשימור עירוני המתרכזת במבנים בודדים כ"נטולת הקשר חברתי-מרחבי ... תורמת להידרדרות העירונית [הרחבה] במרקם העירוני הפיזי" (פונקר, 2006). לדעתי, מקומות עזובים ומוזנחים הם תחילתה של התדרדרות המרקם העירוני הפיזי.

העיר ההיסטורית כשלעצמה, היא תוצאה של הצטברות פעולות אנושיות רבות, ועלינו להסתכל עליה כתזכורת חיה עבור תהליכי העבר אשר משפיעה גם על ההווה והעתיד. כאשר העיר ההיסטורית מגלמת בתוכה אכזות אורבניות טובות יותר, וזהות מוגדרת, היא מושכת אליה תיירים ומבקרים, חנויות ושירותים. לעיתים רבות, קיימים ניסיונות לשחזר/ להעתיק את האיכויות הגבוהות של העיר ההיסטורית - חלליה וצפיפות השימושים בערים חדשות יותר.⁸

- 6 UNESCO. (2011). המלצה בנושא נופים אורבניים-היסטוריים. Records of the General Conference - 31st Session, 1 (November), 170.
- 7 גרינפלד, א. (2020). שימור ערים היסטוריות כמנוע להגברת חוסן עירוני. אורבנולוגיה.
- 8 Bandarin, F., & Oers, R. van (Eds.). (2015). Reconnecting the city : the historic urban landscape approach and the future of urban heritage

ההכרה בצורך בסופר-פוזיציה של שכבות של משמעויות וערכים בערים היסטוריות⁹ מוטמעת כחלק מגישת ה-HUL, שהופקדו לאורך זמן על ידי קהילות שונות ובהקשרים שונים. זו גישה המתייחסת מקרוב למושג הנוף התרבותי של הווצרותן של שכבות לאורך זמן ובכך שפע של משמעויות חברתיות. בפרויקט קיימת כל הזמן ההנחה הבסיסית של הצלבת שכבות שונות של מידע על מנת לקבל תמונה מלאה לגביי מקום - ובכל מיני קני מידה.

Taylor, K. (2016). The Historic Urban Landscape paradigm and cities as cultural landscapes. Challenging orthodoxy in urban conservation. *Landscape Research*, 41(4), 471–480. <https://doi.org/10.1080/01426397.2016.1156066>

אסטרטגיה

מבין היישובים העירוניים העתיקים שהיו קיימים בעבר בגליל ההררי, נותרה רק העיר צפת, ששמרה על צביונה כעיר בעלת קווי אופי מיוחדים, המשלבים עבר היסטורי, מסורת ותרבות יהודית. לכן, העיר העתיקה בה נבחרה למקרה הבוחן לשאלה:

כיצד שילוב מחדש של המרכז ההיסטורי* מחזק את הרקמה העירונית?
*מרכז היסטורי בקונטקסט רחב, בהתאם לגישת נופים עירוניים היסטוריים

בהמשך לתפיסת התכנון הרחבה, הנשענת על עקרונות הנופים עירוניים היסטוריים, במקום שימוש מחדש באותן עזובות – שזה שינוי של מקום על מנת להתאים לפרוגרמה חדשה, אני מציעה אסטרטגיה של שילוב מחדש. כלומר, לחבר את אותם מקומות עזובים חזרה לרקמה העירונית בשלושה קני מידה על מנת לקבל אינטגרציה מלאה בעיר. כלומר, הפרויקט מציע לשלב מחדש מקומות עזובים וזנוחים ברקמה העירונית בשלוש רמות של אינטגרציה – ברמה העירונית הרובעית והמקומית.

כלומר, האסטרטגיה לשילוב מחדש ברקמה מתבססת על עבודה בשלושה קני מידה שונים. בכל אחד מקני המידה מתבצע שלב של ניתוח, סקירה ותיעוד ולאחר מכן הסקת מסקנות לקראת קבלת ההחלטות בקנה מידה זה. הרעיון הוא, לבצע פעולה מרחבית בכל אחד מקני המידה – כאשר ככל שנכנסים ב"זום-אין" הפעולות אותן ביצענו בקנה המידה הגדול יותר ישפיעו ויופיעו גם בקנה מידה הבא. למעשה, התהליך הוא דו-כיווני. ראשית נסקור ונקבל החלטות מקנה המידה הגדול ביותר ועד לקטן ביותר. לאחר תהליך הצעת ההתערבות נעלה בחזרה בסולם קני המידה ונבחון את השפעות ההתערבות על הקונטקסט הרחב יותר.

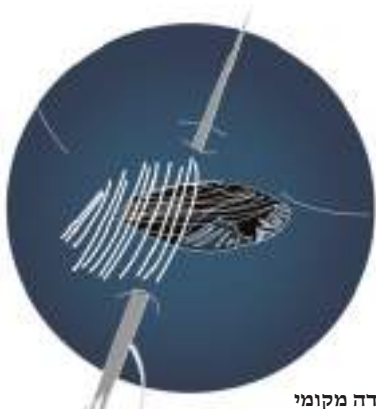
זיהוי אותה עזובה אשר מחלישה את הרקמה, וחיבורה בקנה המידה העירוני, כמו גם חיזוק העזובה ברמה הרובעית ולבסוף איחוי בסביבתה המיידית יוכל לתרום לאינטגרציה טובה יותר של המקום העזוב כחלק מהרקמה העירונית השלמה.

קנה מידה עירוני

קנה מידה רובעי

קנה מידה מקומי

התמקמות פיזית

צפת

צפת פתאום תחרב, צפת פתאום תבנה¹⁰

מבין היישובים העירוניים העתיקים שהיו קיימים בעבר בגליל ההררי, נותרה רק העיר צפת, ששמרה על צביונה כעיר בעלת קווי אופי מיוחדים, המשלבים עבר היסטורי, מסורת ותרבות יהודית. לכן, העיר העתיקה בה נבחרה כמקרה בוחן לסוגיה.

צפת, כמו ערים היסטוריות אחרות מאופיינת בעומק תרבותי, במורשת, בערכים אדריכליים ובסטרוקטורה ייחודית המאופיינת בהליכתיות, התחשבות בטופוגרפיה, חומרים שרואים בהם את נבכי הזמן וחללים בקנ"מ אנושי - כל אלו יחד יוצרים את רוח המקום. כיום, לצערנו, עקב לחצי פיתוח רבים, הקסם הזה הולך ונעלם.

"צפת אינה כשאר הערים. פעמי הזמן כאילו חדלו בה מלכת, ואווירה מיוחדת שורה עליה. עיר קסומה של מסתורין ואגדות, עיר של לומדי תורה והגות, שכולה אווירת קדושה והתרפקות על העבר".¹¹

10 דרש ר' ישראל משקלוב על האותיות צ' פ' ת'.

11 אריאל כתב עת לידיעת ארץ-ישראל. (2002). צפת ואתריה (א. שילר & ג. ברקאי (eds)). אריאל.

צפת, 1935. מקור לא ידוע.

צפת, הקטנה מבין ארבע ערי קודש, מהווה מורשת אורבנית ומכילה שכבות היסטוריות של ערכים שנוצרו ע"י רצף תרבויות, מסורות וחויות. עיר, באופן טבעי עתידה להמשיך לגדול ולהתפתח - אך, כשמדובר בעיר היסטורית, באיזה מחיר ועל חשבון מה?

העיר העתיקה בצפת היא אתר מורשת לאומי בסיכון מייד¹², בצפת כ-350 אתרים ומבנים היסטוריים: בתי מגורים ובתי כנסת. חלקם הרוסים, מוזנחים ונטושים. בפברואר 1998 עשתה המועצה לשימור סקר והכינה רשימה של כ-350 אתרים ומבנים היסטוריים בעיר: בתי מגורים, בתי כנסת ומבנים אחרים. נמצא כי 14 מהמבנים היו הרוסים, 29 מוזנחים, 41 נטושים, 89 משוקמים, 3 משופצים ו-48 מיושבים. על אודות מצב של השאר לא היה ברשימה מידע. אף שבידי עיריית צפת היה המידע מאז 1998 היא לא טיפלה במבנים ובאתרים ולא שימרה אותם, ולכן לחלקם נגרם נזק בלתי הפיך. (מתוך דוח מבקר המדינה בנושא שימור מבנים ואתרים). מאז אותו הדו"ח, מבנים נוספים ננטשו, וחלקם שומרו ע"י מכללת צפת.

בהקשר לשימור המבנים ע"י מכללת צפת, ראש עיריית צפת מבין שיש להשתמש במשאבים הבנויים בעיר לפני ההתרחבות הבנויה החוצה:

"רצו להציב את הפקולטה בשטח פתוח על גבעה בין ראש פינה לצפת. נוף מדהים, שנתן ניקוד גבוה בתחרות בין הערים לגבי הקמתה אצלן. אבל, אני אמרתי לעצמי שאם לא אכניס את הפקולטה לשטח הבנוי הקיים, לא עשיתי כלום. כך נולדה, על הר בגליל, האוניברסיטה הראשונה בישראל שבנויה במודל אוקספורד - במקום מגדל שן, המבנים שלה מפוזרים ברחובות. יחד עם משרד הנגב והגליל, משרד הבריאות ונציגי האוצר, אנחנו מחפשים עוד מבנים בתוך העיר כדי להשמיש אותם למבני קבע לפקולטה. זה הרבה יותר זול למדינה, כי במקום להקים על הר מנותק, למשוך אליו תשתיות, לסלול דרכי גישה, ולהפעיל קווי תחבורה, הפקולטה מסתמכת על המערכות הקיימות. בזכות המודל הזה היא הפכה למכפיל כוח לעיר, ואת תרומתה קשה לי אפילו לאמוד במספרים. היא

12 העיר העתיקה של צפת - ויקיפדיה. (n.d.). Retrieved December 23, 2020, from <https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%94%D7%A2%D7%99%D7%A8-%D7%94%D7%A2%D7%AA%D7%99%D7%A7%D7%94-%D7%A9%D7%9C-%D7%A6%D7%A4%D7%AA>

מכניסה לעיר כל יום תנועת הולכי רגל בדמות 3,500 סטודנטים שמסתובבים בחוצות, קונים, צורכים, שוכרים דירות ומחיים עסקים וקהילה. עכשיו צריך למשוך את הסגל, שיבוא ויגור כאן".

חשוב לציין כי מכללת צפת לקחה על עצמה את תפקיד השימור. בהיעדר הוראות שימור עירוניות, היא הגוף העיקרי שמשמר ומציל מבנים היסטוריים ע"י חיזוק הנדסי ושימוש מחדש לצרכים אקדמיים.

צפת, נמצאת מתאימה בהקשר לסוגיה, שכן היא עיר עתיקה, עתירת שכבות תרבות והיסטוריה עשירה. מעבר לכך, היא מכילה עזובות רבות שאינן מתקשרות לסביבתן ומייצרות "ריק". ברקמה העירונית בצפת ישנן הרבה עזובות, מוצגים כאן רק חמישה מוקדים עיקריים, המאיימים לשבש את תפקודיות הרקמה העירונית הקיימת. אלו הם מקומות מוזנחים שאינם מתקשרים לסביבתם החיצונית והפוטנציאל לשלב אותם מחדש ברקמה הוא גבוה.

את הסוגיה אבחן ראשית בעזובה הקטנה ביותר, כמקרה בוחן: שהוא יהווה את מרחב הלמידה וממנו יוסקו מסקנות ליישום בשאר עזובות העיר, הנבדלות זו מזו גם ברמת ההשפעה העירונית.

בהתאם לכלים לגישה לנופים עירוניים היסטוריים, העבודה על מיפויים, קטלוג ותיעוד לקראת קבלת החלטות בערים היסטוריות, תצטרך להיות הרבה מעבר לתיעוד התכונות האדריכליות והחומריות של המורשת העירונית, ולהכיר גם בחשיבות ובמגוון התרבותי, וכן לסייע במעקב ובניהול השינויים. אחת המטרות העיקריות של איסוף הנתונים, מעבר לאלו הדרושות לתיעוד שגרת, היא לעזור בזיהוי התכונות המעניקות למקום את זהותו או זהותו הייחודית - את רוח המקום. סקרים ותיעודים צריכים להיעשות בכמה קני מידה שונים מהעיר והאזור כולו ועד פנים המבנים הקטנים והאלמנטים האדריכליים.¹³

Bandarin, F., & Oers, R. van (Eds.). (2015). Reconnecting the city : 13
the historic urban landscape approach and the future of urban heritage. Wiley
.Blackwell

צפת היא עיר ייחודית המכילה תמהיל אוכלוסייה מגוון- חרדים מזרמים שונים לצד חילונים, אמנים ותיירים שמציפים את העיר לאורך כל השנה. על מנת ללמוד על צפת דרך עיניהם של אחרים, פניתי לספר *Reconnecting the city*¹⁴ המציג את הגישה לנופים היסטוריים עירוניים. הספר טוען כי מיפויים צריכים לצאת מהתבניות המוכרות ולחקור גם ערכים תרבותיים מקומיים ברובדים הקשורים לזוהות ורוח המקום. כך למשל, כדי להבין את צפת הנתפשת כיום נעזרתי במפות שנוצרו לאורך השנים בידי בעלי עניין שונים- מפת תיירות משנת 1955 לתייר, למבריא ולמשוטט, מפת מקללת צפת המיועדת לקהל הסטודנטים, מפה רשמית מצפת ואתריה ומפת תיירות של "לבנות ולהיבנות" המכוונת לתיירות הרוחנית של צפת. מכך, דרך בחירת הייצוגים האישית של כל בעל עניין, ניתן לחלק לאזורי צפת "הנתפסים": צפת הירוקה, צפת של תיירים, צפת הרוחנית, צפת של אמנים, צפת של סטודנטים

Bandarin, F., & Oers, R. van (Eds.). (2015). *Reconnecting the city : 14*
the historic urban landscape approach and the future of urban heritage. Wiley
.Blackwell

ה עילי (עוטף העילי)
1955
המדינה (2018)
המדינה (2003)
המדינה (2020)

צפת הנתפשת - סופר פוזיציה של מפות

מקרה בוחן

קרית ברסלב

מקרה הבוחן נמצא באזור "צפת הרוחנית" בחורבה שבקרית ברסלב - 10 בעצם שכונה שהייתה הרובע המוסטערבי העתיק, והיא נמחקה כליל לצורך בניית שכונה חדשה לקהילת ברסלב. הרובע הרוחני של צפת, מכיל את הרובע הספרדי מצפון ואת קרית ברסלב מדרום. אתמקד בייחוד בחורבה הנמצאת בשכונת קרית ברסלב - שכונה שנבנתה ע"ג הריסות הרובע המוסטערבי בנדבך התחתון של צפת.

צפת כעיר היסטורית ספגה הרבה מכות. העיר ההררית עם האקלים האירופי הצליחה להתמודד עם כל ההפרעות, המגפות הכיבושים ורעידות האדמה "אבל הרס הנדבך התחתון [הרובע המוסטערבי], ברובע העתיק שלה הותיר בה צלקת, שכנראה אינה מעניינת את הנוגעים בדבר"¹⁵

אדריכל אמנון בר אור, מומחה לשימור, מבכה את מר גורלו של הרובע העתיק שנהרס, כמו גם את אוזלת ידן של הרשויות. "המקומות הכי יפים של צפת נעלמו לעולם"¹⁶, "צפת היא מקום כל-כך רגיש וכואב, שאני נמנע מלבקר בה", מתוודה בר אור, שניהל מסוף שנות ה-80, במשך שנתיים, את פרויקט השיקום והשימור של הרובע היהודי-העתיק של העיר מטעם משרד הבינוי והשיכון.

לברסלבים הוצע להרוס את העיר העתיקה ולבנות תחתייה שכונות חדשות, "בתנאי", אומר בר אור, "שהם לא יהרסו את בתי הכנסת. וכך, בציניות גמורה, ובניגוד למצפון התרבותי שלנו ולהיסטוריה שלנו ובניגוד להיגיון ההנדסי, הם הרסו את הנדבך התחתון העתיק ביותר של העיר".

הנדבך התחתון היה החלק העתיק ביותר בצפת, אשר נבנה על ידי מגורשי ספרד במאה ה-16 ונחשב לבעל הערך התרבותי החשוב ביותר. "ביום שהרסו את

15 קולקה, ג. (August 25, 2006). המקומות הכי יפים של צפת נעלמו לעולם.

הארץ. <https://www.haaretz.co.il/misc/1.1131706>

16 שם.

הדרך הכחולה // הבלו ליין של צפת. צילום: מאי צוער.

השורש", אומר בר אור, "כל העץ נבל, וחבל כי אפשר היה לשקם אותו". בר אור מוסיף "ידוע שבצפת אין התייחסות לשימור... אנחנו לא חברה שבנויה לשימור. אנחנו נמשיך לנסוע לאיטליה ולהתלונן למה אנחנו לא כמו איטליה"

האתר נמצא בקרית ברסלב - הנדבך התחתון המערבי של העיר העתיקה אשר נהרס (למעט בתי הכנסת העתיקים) ונבנה מחדש לטובת מעבר של קהילת ברסלב. "הברסלבים והמתכננים, לא שעו לבקשות המועצה לשמור על הנדבך התחתון [של העיר העתיקה צפת], ובסופו של דבר הרסו אותו בלילה מבלי להניד עפעף ומבלי שמישהו עצר אותם."¹⁷

רקע

סיפורה של השכונה מתחיל מהרב אברהם שטרנהרץ, נצר למשפחת רבי נחמן מברסלב שהיה רבם של חסידי ברסלב בישראל. בצוואתו קרא ליישב מחדש את

ניתוח ותובנות בקנה מידה עירוני

את הדרך העולה מחלקה התחתון של העיר למעלה ההר ניתן לבצע בשתי דרכים. הראשונה היא דרך מדרגות עולי הגרדום אותה הבריטים חרצו במרכז העיר. זהו ציר מטרה, הדרך הקצרה והיעילה ביותר להגיע מנקודה A לנקודה B.

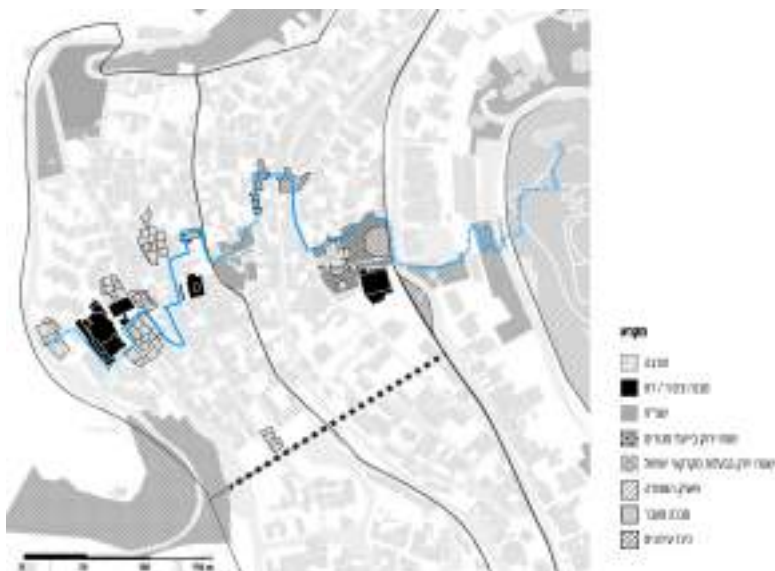
הדרך השניה היא דרך הסמטאות הקסומות של צפת. או לחלופין "הבלו ליין של צפת" מכיוון שבחלקים רבים מהדרך, התנועה מוכוונת דרך צביעה בצבע כחול של הדלתות או חלקם התחתון של המבנים.

למה דווקא כחול ותכלת? הרב שמואל אליהו מסביר:

"תכלת זה צבעה של הטלית. מפני שהתכלת דומה לים וים דומה לרקיע ורקיע דומה לכסא הכבוד לכן הצבע הזה צריך להופיע בכל ציצית ובבגדי הכהנים וביריעות שהיו בבית המקדש. אנשי צפת, אחת מ-4 הערים הקדושות, רצו להזכיר לעצמם את כל העוצמות הרוחניות הרמוזות בתכלת וצבעו את כל הנראה לעיניהם"

ציר הבלו-ליין מחולק למקטעים, חלקם קיימים כיום ואת חלקם ניתן להוסיף לרצף התנועתי. החלק הראשון שקיים הוא סביבת האתר בקרית ברסלב ומשם הצייר ממשיך לרחוב אבוהב עד שמגיע לבית כנסת אבוהב. משם הוא חולף במקום בו צבועים הספסל ותוספת הבנייה המרמזים למשוטט לחצות דרך המבנה ולעלות במדרגות. המקטע השני מתחיל ליד כיכר המגינים והוא עובר דרך רחוב חת"ם סופר לכיוון מצודת צפת.

אל מקטעים אלו ארצה להוסיף ולחבר מקטעים נוספים על מנת לייצר ציר רציף והמשכי: הראשון הוא חורבה הנמצאת ליד בית כנסת האר"י, כמו גם את האתר עצמו, או הדרך אליו. את הגן הנעלם – אחד מהשצ"פים היחידים במרכז ההיסטורי. בנוסף גם שטח בייעוד מגורים הנמצא מתחת לכיכר בני ברית ובו צמחיה רבה וחורבות ואת מועדון המצודה – מבנה מוזנח שנמצא בראשו של פארק המצודה. האתר, האזור ליד כיכר בני ברית ומועדון המצודה – הם חלק מן הסיבים הפרומים / החורים שהוצגו בפרק "הרס המורשת".

הציר הכחול | קו רציף קיים, קו מקוקו תוספת מוצעת.

איפיון הציר הכחול

הציר הכחול, מכיוון שהוא עולה במעלה ההר, לעיתים הוא אופקי ומטייל במקביל לכיוון קו הטופוגרפיה, ולעיתים הוא אנכי – עולה את ההר. בנוסף, הוא גם חוצה רובעים שנבנו בתקופות שונות (מהמאה ה-16 עד המאה ה-20) ולכן מאפייניו משתנים. כשהוא אופקי הוא לרוב מישורי או בשיפוע קל ברוחב 2.5-5 מטרים, הוא נמצא בקו 0 מהבינוי, ותוספות הבניה לעיתים מקרות אותו. בשכונת ברסלב (מספר 3) בשל התלילות גם הצירים האופקיים מלווים במדרגות. כשהוא חוצה את הטופוגרפיה בצורה אנכית, הוא מלווה במדרגות, תלולות יותר ופחות, ונפתח ממנו נוף כנקודת תצפית. רוחבו צר ובקו 0 ומהלך המדרגות הוא ישר. לעומת זאת, בקרית ברסלב הסמטאות האנכיות מפותלות ותופסות מרחק של 4 מ' קו בניין מכל צד.

הדרך היא ארוכה אך מתונה וחוויתית, הציר מקשר בין מרחבים ציבוריים וקיים בו פוטנציאל לשימוש בחורבות לאורכו. הציר יודע גם לחצות מבנים ומתאפיין באופי שונה כאשר הוא אופקי ואנכי. בנוסף הצבע הכחול מהווה ממשק ישיר עם המשתמש והפך להיות חלק מחיי היום-יום של האוכלוסיה המקומית.

ניתוח ותובנות בקנה מידה רובעי

בשנת 1968, "במקרה" השנה בה קהילת ברסלב החלה במימוש הצוואה, נעשה סקר אזור ע"י משרד השיכון. לפי השרטוטים משנה זו, אלו המבנים שהיו קיימים בשטח ברובע הספרדי וברובע המוסתערבי. רק שנתיים לאחר מכן, עת עליית הדחפור לראשונה חלקים רבים נהרסו וחורבו. והמבנים של קרית ברסלב תפסו את מקומם.

מנדל מתאר את הציביון שלו עבור השכונה:

"לא נבנה גושים גדולים וארוכים. נשתמש במשפחת הצורות הקיימות, קוביות בגדלים סבירים. לא נעביר רשת כבישים אלא נשתלב בקנה-המידה של הסימטאות, ונתשמש בחומרים אציליים באבן, בעץ, ברעפים אדומים, לא נבנה קשתות. פעם זה היה צורך קונסטרוקטיבי, כיום אין צורך בהן. זה לא מס שאשלם לצפת" גישה זו של מנדל סופגת כיום ביקורת. לפי בר-אור "הברסלבים בונים במקום שנהרס בנייה פסאודו מסורתית עם ציפוי אבן ירושלמית, ללא כל מודעות סביבתית ואקולוגית".²²

האתר נמצא בדיוק בקו התפר, בין הישן לחדש, בין המסורתי למודרני, וקיים בו הפוטנציאל לרכך את הדיכוטומיה. כדי להבין יותר כיצד עליו לעשות זאת, יש לאפיין את האופי האדריכלי בקרית ברסלב וברובע הספרדי בקרית ברסלב הבינוי הוא בין 3-4 קומות, בעל גגות משופעים אדומים, בניה מדורגת כאשר גג כל קומה מהווה מרפסת לזו שמעליה והסמטאות מפותלות ומנותקות מהמבנים.

22 חולקה, ג. (August 25, 2006). המקומות הכי יפים של צפת נעלמו לעולם. הארץ. <https://www.haaretz.co.il/misc/1.1131706>

ברובע הספרדי המקורי הבניה היא קומה-2 ומעליה תוספת בניה חדשה של קומות נוספות. הגגות המקוריים היו שטוחים ואילו גגות התוספות משופעים. מרפסות, אם ישנן הן זיזיות והסמטאות צרות בקו אפס. החזיתות בקרית ברסלב, מורכבות ומסודרות והפתחים מרובעים. לעומת זאת ברובע הספרדי המקורי החזיתות פשוטות עם פתחים מועטים בצורת קשתות. תוספות הבינוי בעלות פתחים מרובעים רבים. את שכבות ההיסטוריה של המבנים ברובע הספרדי ניתן לראות באמצעות החומרים והפתחים – מחלקו התחתון של המבנה המצופה אבן ועד חלקו העליון מבטון.

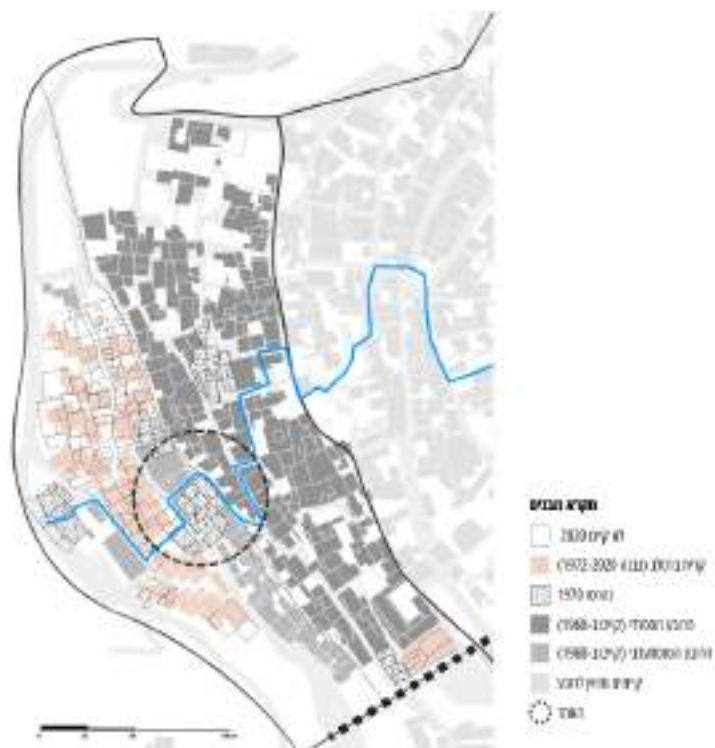
לפי הגישה לנופים עירוניים היסטורים, ההקשרים האורבניים הרחבים של האתר, כוללים גם את סביבתו האנושית. הרעיון הוא לא להעריך את הדמויות המלכותיות או הדומיננטיות שאולי היו משפיעות על העיר ברגע מסוים בתולדותיה, אלא להבין את הקבוצות, הזהויות והערכים הסותרים שהיו מרכזיים לגיבוש הזהות של המקום. מהם אותם שימושים שהם צורכים והאם הם נגישים להם?

בגבולות הרובע ניתן למצוא בעיקר מבני מגורים, ושימושי דת כמו שבעה בתי כנסת, מבנה קהילה, ישיבות ושני מוזיאונים בזיקה יהודית. מוסדות החינוך והשצ"פים המשמשים את הקהילה נמצאים דווקא מחוץ לגבולות הרובע, ונראה כי מעבר לצרכים רוחניים לא קיימות בו עוד פרוגרמות ציבוריות.

המסקנות לגבי האתר הנובעות מקנ"מ הרובעי הן כי האתר נמצא נמצא על הגבול שבין ישן לחדש, קיימות סביבו התנגשויות של סגנונות לפי תקופות הבניה, והוא מהווה זכרון להרס הרובע המוסתערב. מבחינת פרוגרמה מוסדות החינוך נמצאים מחוץ לרובע, חסרות פרוגרמות ציבוריות שאינן דת ושטחי ציבור פתוחים.

בחלופות התכנון נראה כיצד כל חלופה התייחסה ליחסים בין חדש לישן ולזכרון ההרס אבל המשותף לכל החלופות היא הפרוגרמה. מכיוון שמדובר במקום רגיש, יש להתאים את השימושים הנוספים לאוכלוסייה הייעודית. אני מציעה לשנות את הלקסיקון ולייעד "מקום ל..". מקום ללמוד, מקום לתרגל תחביבים, מקום להפגש עם שאר חברי הקהילה, מקום להתאמן ואפילו רק מקום לשהות. קיטלוג הלקסיקון לפי קטגוריות מהווה כלי להבנה איך מתי ואיפה למקום אותן. למשל מפגש לצורך

נגינה ומפגש משפחות וחברים - שתיהן פעילויות חברתיות בעוד שהאחת היא אינטימית יותר והשניה ציבורית יותר.

העזובה ביחס לתקופות הבנייה השונות | תפר ישן-חדש

ניתוח ותובנות בקנה מידה מידי

בקנה המידה הקטן ביותר - הסביבה המיידית. נרצה להבין את הסביבה הפיזית העוטפת את האתר. מהם גבולות? מאפייניו הפיזיים? כיצד ניתן להגיע אליו? האם הוא יכול להתחבר למבנים נוספים? מה המיקום שלו ביחס לסביבה? מה האפיון שלו ביחס לסביבה?

האתר נמצא בקרית ברסלב. הוא מוקף במבני ציבור - בתי כנסת ומוזיאון וחוצף בין שני רובעי מגורים. הוא נמצא בשיפועים חדים ועליו לגשר על פער של חמישה עשר מטרים מהרחוב הראשי. הוא מכיל בתוכו זכרונות להרס כמו הקשת הזו, ושתי הקשתות העליונות. מעליו חורבה נוספת ומצדדיו צמחיה. המדרגות שלצידו הן חלק מציר הבלו ליין הצפתי. והוא מחולק לשלושה מוקדים בגדלים שונים המופרדים ע"י שני רחובות. האתר הוא שטח הריסות משופע בין רח' י"א לרח' קרן היסוד מצידו שני מבני ציבור ומעליו ומתחתיו מבני מגורים, כאשר כל מבנה מגורים מתקופה אחרת, ומבני הציבור מתחלקים למוזיאון ומבנה הקהילה. בנוסף, קיים פוטנציאל בשימוש בחזיתות החמישיות של כל המבנים הסובבים את האתר.

לסיכום בקנה המידה המקומי למגרש גבולות ברורים מכל צדדיו, הוא נמצא בסמיכות לבלו ליין קיים, גבולותיו מחולקים לצירים אפקיים ואנכיים קיים בו פוטנציאל לשימוש בחזיתות החמישיות הוא מכיל זכרונות פיזיים ומחולק לשלושה חלקים במפלסים שונים

חלופות תכנון

כיצד ניתן להתערב בעזובה ברקמה העירונית? אני מציעה שלוש אסטרטגיות התערבות. הראשונה היא טשטוש ה"חור" – הטמעה מיטבית בסביבה המיידית, כאילו הריק לעולם לא היה. השניה היא זכרון ה"חור" – כלומר – הכנסה של אלמנט שאינו מתנגד לסביבה המיידית ויחד עם זאת הוא מדגיש את הזכרון לריק שהיה. השלישית היא הבלטת החור – הכנסת גורם זר ושימוש בריק כמצע ליצירת משהו חדש.

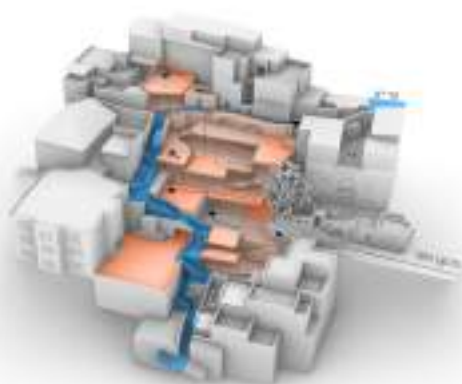
סיכום

ממקרה הבוחן דרך מחקר האתר, בכל אחד מקני המידה, עלו עקונות רבים המלמדים מעבר לאתר עצמו, גם על העיר צפת כולה: כמו אופי צירי התנועה המטיילים על צלע ההר לעומת אופי צירי התנועה שמטפסים לאורך הטופוגרפיה והיכולת של צירי תנועה לחדור דרך מבנים ציבוריים. עוד עלו, גם פערים בסגנון ואופי הבינוי בין התקופות השונות מהמאה ה-16 ועד המאה ה-20 שבאים לידי ביטוי גם בחזיתות וחומרי הבנייה. מסקנה חשובה שהגיעה ממקרה הבוחן – היא החוסר בשצ"פים איכותיים ונגישים בעיר, וכמו כן בפרוגרמות ציבוריות שאינן קשורות לדת. גם מגבולות האתר, בקנה מידה הקטן ביותר הוסקנו מסקנות פיזיות הקשורות גם לטופוגרפיה בו, והסביבה הסמוכה ביותר כל אלו הביאו אותי לבחון 3 חלופות תכנון – שמשלבות את העזובה בחזרה ברקמה העירונית דרך פעולות מרחביות שונות הנעות על הסקאלה שבין טשטוש מלא להבלטת החורבה. המסקנות ממקרה הבוחן יבואו לידי ביטוי גם באתר הבא.

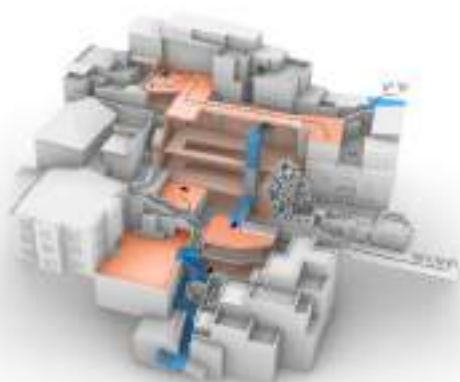
חלופות התכנון | קרית ברסלב

זכרון

טשטוש

הבלטה

מקרה בוחן עיקרי

בית הקפה בגן המצודה

מתוך מקרה הבוחן הקטן ביותר - עברתי למקרה הבוחן העיקרי, שלו יש השפעה מרחבית גדולה על כל העיר צפת. אמנם מדובר במבנה בודד - אך הוא חלק מקונטקסט רחב ובעל השפעה רבה. מדובר במבנה נטוש שנמצא בקצה גן המצודה בצפת. המבנה מעניין בגלל צורתו המיוחדת והלא-סטנדרטית, ובעיקר בגלל מיקומו הגיאוגרפי - "בצפת הירוקה" על קצה גבעה בתוך גן ירוק המשקיף אל הנוף הצפתי המקסים.

המבנה

מבנה בית הקפה תוכנן ע"י האדריכל הצפתי ישראל דן מילוסלבסקי ונחנך בשנת 1959. בית הקפה היה הצלחה, "כעת דולקים במצודה (קפה-בר) שבגן - פנסים המאירים דרכם של הרוקדים בגוזזות הפורצת לשמים של בית-הקפה" כך הוא תואר בתאריך 15, 1964 שנה לאחר פתיחתו.²³ למבנה הייתה מרפסת יפהפיה הצופה אל הנוף הנשקף מהגבעה. ב-1975 בר-קפה מצודה עבר הסבה למועדון לילה בשם "שונטל" - והוא "אחד ממקומות הבילוי הצרובים עד היום בזכרונם של צפתיים רבים"²⁴ מועדון שבו בילו בסופי השבוע מגדולי האמנים של ישראל - הופיעו בו גידי גוב, טיפקס, בועז שרעבי, דיוויד ברוזה, שלום אסייג, גימי לוי, אריק לביא ז"ל, דנה אינטרנשיונל, יצחק קלפטר ועוד רבים וטובים. כחלק מההסבה למועדון לילה, המרפסת הגדולה נסגרה אל הנוף.

בית הקפה הוקם ביוזמת העירייה ע"פ מכרז לפיו התחייב הזוכה לכנות מקום בילוי על חשבוננו ובתמורה לבנייתו הוא יוחזר לו למשך 45 שנה ללא תשלום. תקופת המרכז הסתיימה באפריל 1995, והמבנה הושב לחזקת העירייה - מאז הוא נטוש, מוזנח ומלא בגרפיטי.

23 ישן וחדש בבירת הגליל, "למרחב", 21 ביולי 1964, ע' 4

24 פוסט של מנשה עוזר בפייסבוק, 12 ביולי 2014, קבוצת "צפתניקים".

הגן

מבנה בית הקפה שוכן בתוך גן גבעת המצודה - בקנה מידה הרובעי, אתיחס למצודה כרובע מפני שמבחינה טופוגרפית ועירונית היא נמצאת במעמד של אקרופוליס ומהווה נקודת ציון בקנה מידה עירוני וגן ציבורי גדול בליבה של העיר ההיסטורית.

הגן מהווה ריאה ירוקה במרכז ההיסטורי של העיר הצפת. הוא תוכנן על ידי אדריכל הגנים שלמה אורן ויינברג בשנת 1949 והיה "אחד מהגנים הגדולים והמטופחים בגליל" והוא שימש מוקד ביקור לתיירים ולתושבים²⁵. הגן תוכנן כגן בעל 3 פסגות.

הגן משלב בתוכו מגוון צומח, עמדות תצפית לסביבה הקרובה והרחוקה, ומצבת זיכרון לחללי מלחמת השחרור. בצד המזרחי חבויה בריכת מים קטנה שאליה מחוברת אמת מים שהייתה אמורה להוביל לבריכה את מי ההשקיה של הגן. בעבר שימש הגן כמרכז עיקרי של העיר לבילוי בימי הקיץ, יופיו וייחודו של הגן מוזכרים לא מעט בעיתונות היומית בהקשר התיירות בצפת: "דרכים סלולות וצרות יקיפו את היער שבזעיר אנפין, הדרכים יובילוך לכל צד יפנה, לכל תל וגבעה קטנה. לימינך ולשמאלך תתקל בפרחים ססגוניים המלבלבים בחלל האוויר, נדמה לך כאילו דרכים אלו רוויות רזין ומסתורין, וכל סודות תבל גלום בהם, פשוט ינעם לך לשוטט אנה, ואנה, ולא רק לספוג את אותה רוח תעלומתית המנשבת בפניך ומטלף"²⁶.

בחורף 1991, שהיה החורף הגשום ביותר בישראל ב-90 שנות מדידה, התחוללו במדינה סערות וסופות שלגים בעוצמה נדירה. בצפת נמדדו למעלה מ-60 ס"מ של שלג. הסופה הקשה נתנה את סימניה על הגן ורוב עצי האורן שבו קרסו או נעקרו, והצמחיה נפגעה. מאז, עברו כבר 30 שנה ועדיין לא בוצע שיקום לגן. גן המצודה תוכנן כגן ציבורי לרווחת תושבי העיר, עם זאת כיום הגן נתון בהזנחה משוועת, ואינו ממלא את ייעודו כגן לרווחת הציבור.

25 אריאל כתב עת לידיעת ארץ-ישראל. (2002). צפת ואתריה (א. שילר & ג. ברקאי, Eds.). אריאל.

26 לימוד וניתוח מצב קיים, ערן מבל אדריכלים, ארכיטקטורה ובינוי ערים.

דו"ח מבקר המדינה על תיירות בתחומי הרשויות המקומיות משנת 2008 קבע "נקיונם ותחזוקתם של גן המצודה וטיילת המלונות בהר כנען היו לקויים; בגן המצודה התגלו בעיות בטיחות חמורות. העירייה לא פעלה לסילוק אשפה, שלטים וגרפיטי משני אתרי הנצחה בעיר"

המצודה

גבעת המצודה ואתריה הם אולי המקום ההיסטורי החשוב והבולט בצפת. על פסגתה הוקמה מצודת צפת הנחשבת למצודה הגדולה ביותר במזרח מהתקופה הצלבנית. המצודה עצמה מתוארכת לתקופה הצלבנית, ככל הנראה בשנת 1102 אך בנייתו הושלמה באופן מלא ככל הנראה רק סמוך לכיבושו בידי צאלח א-דין בשנת 1188.²⁷

המצודה הוקמה בתקופה הצלבנית על יסודות מבצרו של יוסף בן מתתיהו בקרב נגד הרומאים (67-66 לפנה"ס). עברה למלך ירושלים, משם לידי הטמפלרים, צאלח א-דין ונהרסה ע"י שליט דמשק. היא נבנתה מחדש ע"י הצלבנים, עברה לממלוכים ולשלטון העות'מני. – נבנתה נכבשה ונהרסה, נבנתה מחדש וחוזר חלילה.

גבעת המצודה, הנישאת לגובה של 836 מ', מהווה נק' ציון טופוגרפית ואסטרטגית חשובה שהטביעה את חותמה על התפתחותה של העיר צפת. על מדרונותיה וסביב החפיר שהקיף אותה הוקמו הרובעים הראשונים של העיר החל מחארת אל סאוין, חארת אל—אכראד וחארת אל-וואטה (הרובע התחתון). במרוצת השנים התפתחו גם רובעים בשטחים הפתוחים שביניהם.

המצודה הייתה מוקפת בחפיר בעומק 15 מ' שמטרתו הייתה להקשות על הגישה לגבעת המצודה ברעש הגדול של שנת 1837 חרבה המצודה ולא שוקמה עוד. כל שנותר ממנה הם שרידי חומות ומגדלים מהתקופות הצלבנית, הממלוכית והעות'מאנית.

איזומטרית המצודה על גבי צילום רחפן. איזומטריה: אדר' אמיר פרוינדליך, "תעוד מצודת צפת", באריכות רשות העתיקות.

החפיר

נטישת המצודה לאחר הרעש הגדול, שחררה את שטחי החפיר ומדרונותיו לבנייה אינטנסיבית. החפיר שבעבר בודד את גבעת המצודה והפך אותה לאלמנט מנותק מהעיר מולא באדמה שפוכה והפך להיות מה שהיום הוא רחוב ירושלים. במקביל, הגיעו לצפת מסיונרים סקוטים, המשלחת הרפואית, (בחסות הועד להמרת דת היהודים) והקימו את תחנותיהם באזור מילוי החפיר הצפוני. הם הקימו את בית בוסל, הכנסיה הסקוטית, מרפאות ובתי ספר במורדות המצודה.

רחוב ירושלים

רחוב ירושלים הוא עמוד השדרה של מרכז העיר הוותיק והוא נושק לחלקה העליון של העיר העתיקה בצפת.

הרחוב מהווה למעשה את הקשר בין המצודה ההיסטורית לסמטאות העיר העתיקה. ולאורכו פזורים מבנים ואתרים היסטוריים, מהתקופה העות'מאנית, המנדט הבריטי ומתקופות מאוחרות יותר. רחוב ירושלים הוא הרחוב המרכזי בעיר מזה

כ-100 שנה ומתקיימות בו יחד פעילויות שונות של מסחר, מסחר משולב מגורים, תיירות, מבנים של מכללת צפת ושירותים עירוניים. הוא מתחיל באופי עירוני ומסתיים בחיץ מאוד ברור באזור קרית המכללה, שם המבנים נסוגו אחורה ואופי הרחוב משתנה.

רחוב ירושלים, 2021

ניתוק

בית הקפה וגן המצודה מנותקים מהעיר צפת בהרבה רמות: מבחינה טופוגרפית, קיים פער של 35 מ' בין בית הקפה לרחוב ירושלים. מבחינת גישה, קיים כיום תוואי אחד בלבד להולכי רגל מהרובע היהודי אל גן המצודה. דרך חטיבת יצחק המקיפה את הגן חסרת פעילות עירונית חיה- זוהי דרך חד סטרית שמצדה האחד קיימות מדרכה וגבעת המצודה ומצדה השני לא קיימות לא מדרכה ולא כניסות למבנים. ובכלל, המרחב הזה שבין רחוב ירושלים לבית הקפה הנטוש, דרך החפיר ומדרונותיו, מכיל לא פחות משבעה מבנים נטושים. למעשה, כל אלו בשילוב עם ההזנחה הקשה של החלק הזה בעיר יצרו מעבר לניתוק הפיזי גם ניתוק תודעתי מהרקמה העירונית.

לפי שיטת השימור הקונבנציונאלית המבנה היה יכול לעבור תהליך של שחזור/ שימוש מחדש/ שיקום וכדומה. אך עולה השאלה אם הפעולה הזו היא הנכונה והמתאימה ביותר הן למרחב והן למבנה עצמו? האם ריוז למבנה היה מספיק כדי למשוך אליו קהל מבקרים?

מבנה בית הקפה | הרמייה לאחר פתיחת המרפסת בתרחיש שימוש מחדש סטנדרטי.

הפרויקט מציע להתבונן על בית הקפה דרך פריזמות שונות. בהתאם לאסטרטגייה התכנונית שמובילה את הפרויקט, ההתערבות תהיה חלק מתפישה רחבה של המקום, בקנה מידה עירוני. -לכן, המטרה היא לקרב את רחוב ירושלים לגן המצודה מבחינה תפיסתית. ברגע שרצועת החפיר תתמלא – הפער התפיסתי בין המצודה לרחוב יצטמצם. ובכך, בית הקפה והגן יחזרו לקחת חלק פעיל ברקמה העירונית.

כיום קיים חיץ מאוד ברור בין קרית המכללה לחיי העיר ביום-יום, והרעיון הוא להשתמש ברקמה החדשה על מנת לטשטש את הגבול שבין הקריה לעיר וכמו כן להעזר בה כדי לייצר זליגה פנימה לכיוון המצודה כדי להגיע למבנה, צריכה להיות משיכה לכיוון הגן, וכדי להגיע לגן, העיר צריכה להתקרב אליו מבחינה תפיסתית. אני לוקחת מקום שאין לו משמעות בקנה המידה העירוני והופכת אותו לחלק אינטגרטיבי מהרקמה של צפת. הרקמה החדשה מאפשרת שילוב מחדש של גן המצודה ומבנה בית הקפה בעיר, תוך טשטוש הגבול החד שבין קרית המכללה לעיר.

בהתאם לאסטרטגיה, פעולת ההתערבות התחילה מבחינת ההקשרים הרחבים – מהו הקונטסט הגדול יותר של רצועת החפיר ומדרונותיה? - מה היא מכילה? אילו מבנים בעלי ערך לשימור קיימים בה? איזה אופי יש לה? מהם הערכים הרוחניים והתרבותיים שהיא מגלמת בתוכה?

הדמיית אזור החפיר לאחר ההצעה

מבנים לשימור

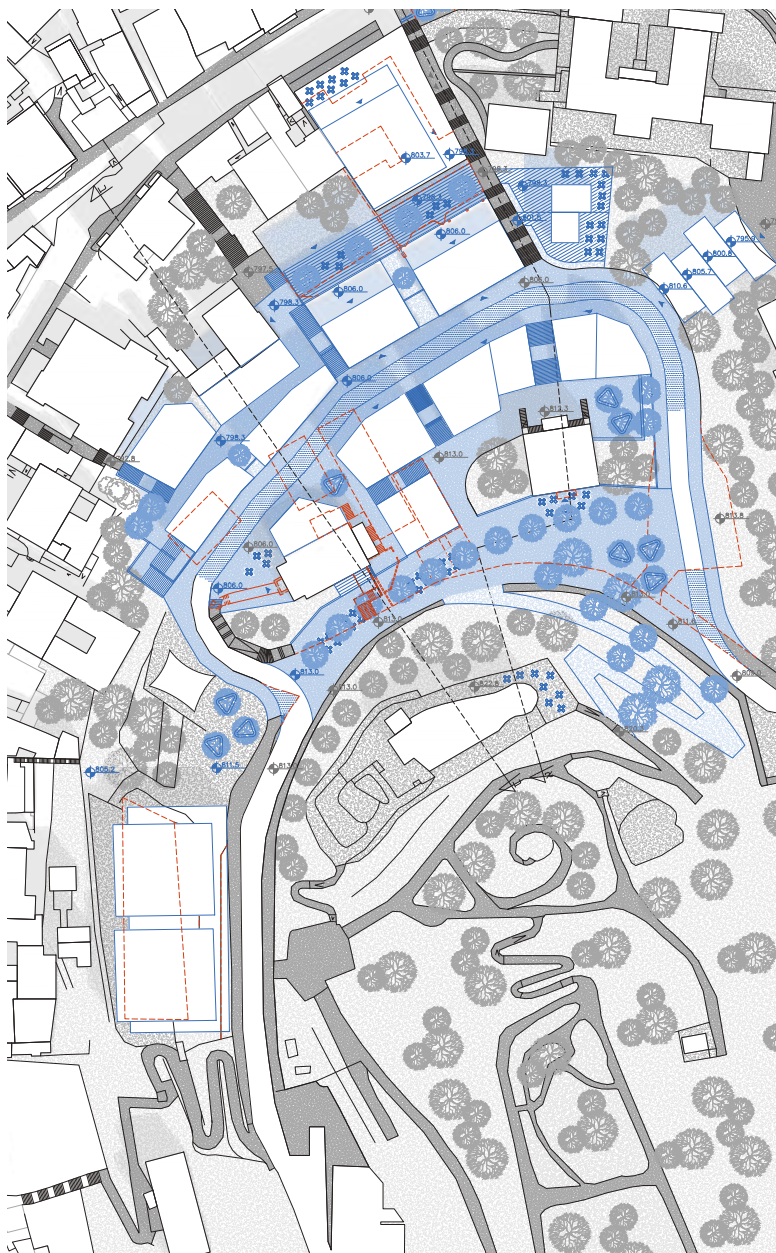
מוזיאון התנ"ך נחשב לאחד הבניינים ההיסטוריים המרשימים בצפת. המבנה הוקם ב-1904 כמבנה כבית מגורים למשפחה ערבית נוצרית, ובמהלך השנים תפקד כמלון ובית קפה, ומעונו של המושל הבריטי. למבנה וגנו הייתה גישה מרחוב ירושלים דרך גרם מדרגות, שחלקו נותר עד היום. לאחר מלחמת 48 הוסב המבנה למוזיאון גליצנשטיין ולאחר מכן למוזיאון התנ"ך. ב-20 שנים האחרונות המבנה עוזב ומצבו ההנדסי גרוע. הטבע תפס את מקומו סביב המבנה.

כנסיית המיסיון הסקוטית נבנתה בשנת 1920, אך המבנה ננטש 10 שנים לאחר מכן. בשנת 1948, לאחר שעמדה נטושה 18 שנה הסבו את המבנה לבית הבראה ונופש. כיום המבנה משמש לתלמוד תורה והוקמו סביבו מבנים ארעיים לשימוש זהה.

ברצועת החפיר היה גם **מבנה מגורים בעל שתי קומות** ממנו נשקף נוף ההרים. כיום המבנה נטוש ונמצא במצב הנדסי רע, אך הנוף המרהיב הנשקף ממנו נותר זהה.

המבנה האחרון הוא **בית החולים היהודי רוטשילד-הדסה** שהוקם ב-1910 והיום הוא בשימוש מכללת צפת. במבנה המכללה לא אתערב שכן הוא שומר ע"י המכללה.

תכנית גגות | אזור החפיר הצפוני

הצעה

בצפת, כעיר עם טופוגרפיה הררית, נוצרו שני סוגים עיקריים של מהלכי תנועה. אלו שחוצים את ההר, ואלו שמטיילים על קו הטופוגרפיה שבה. את איפיון הדרכים למדתי באתר הברסלבי, אך ניתן לראותו בא לידי ביטוי גם באזור המצודה. הדרכים האופקיות והטבעיות כמו רחוב ירושלים ודרך חטיבת יצחק, הן לרוב מישוריות או בשיפוע קל, הבינוי בהן בקו 0, ותוספות הבנייה שהתווספו עם השנים מקרות את צידי המדרכה. לעומת זאת הדרכים האנכיות, הן דרכי מדרגות - תלולות יותר או פחות, ונפתח מהן נוף כנקודת תצפית על העיר. רוחבן בדר"כ צר מאוד וניתן להכנס מהן למבנים בצידי הדרך.

במערכת הדרכים ברקמה החדשה - אני מציעה להסיט את דרך חטיבת יצחק למרכז החפיר הדבר אפשרי מבחינה טופוגרפית ומאפשר יצירת חתך רחוב, מעבר לכלי רכב והכנסת התנועה הממונעת והולכי הרגל למרכז ההתרחשות. דרך חטיבת יצחק המקורית, תהפוך להיות מדרחוב חי עם חזיתות פעילות כאשר יש ממנו גישה ממפלס עליון למבנה הכנסיה הסקוטית ומוזיאון התנך. מהמדרחוב יהיה גם ניתן לעלות אל גן המצודה ובית הקפה דרך רמפה טיולית על צלע הגבעה.

גם המדרגות המקורי שהוביל בעבר מרחוב ירושלים למוזיאון התנך ימשיך לעלות גם אחרי הדרך החדשה לכיוון המוזיאון. מעבר לכך, יפתחו צירי תנועה נוספים, הנשענים על מערכת התנועה הקיימת ומובילים את התנועה במעלה ההר, לכיוון הרחוב החדש וגן המצודה.

ברקמה החדשה אני מציעה ראשית להשמיש מחדש את המבנים ההיסטוריים כמבני ציבור. כאשר יש להם חזיתות פעילות וכניסות משני המפלסים. במפלס המדרחוב של חטיבת יצחק, קיימת חזית מסחרית במבנים הסובבים את מוזיאון התנך, ובכך מייצרים כיכר עירונית ציבורית העוטפת את הגן העתיק של המבנה.

מאותה הכיכר ניתן גם להכנס ללובי המוביל לדירות שנמצאות מאחורי חזית המסחר.

המבנים הארעיים שסבבו את הכנסייה הסקוטית הוסרו, ופינו את מקומם לרחוב

החדש. בסמוך לכנסיה הסקוטית נוסף מבנה המייצר רחבת כניסה ודרכו ניתן להיכנס למבנה הציבור דרך מפלס הרחוב החדש. ממול לכנסיה הסקוטית נמצא קומפלקס מעונות סטודנטים ובהמשך הרחוב קומות מסחריות ביניהן יש כניסות לובי לדירות המגורים

בחתך המצב הקיים ניתן לראות את הפער והנתק בין רחוב חטיבת יצחק לעיר והריק שנוכח בין שני הרחובות

המצב המוצע מדגים כיצד העיר עולה באופן טבעי למעלה ההר, וכיצד המדרגות שהיו ללא שימוש הופכות בעצמן לרחוב נוסף ממנו יש כניסות למבנים הצמודים והוא חלק מרשת הדרכים של הרקמה העירונית החדשה

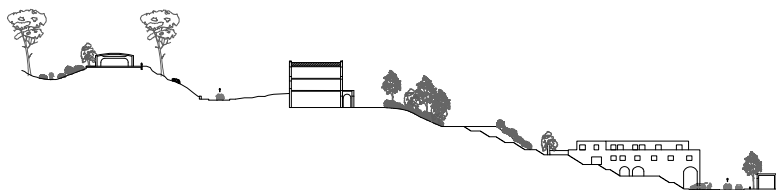
בחתך הקיים הגישה מרחוב חטיבת יצחק מופרדת מהכנסיה הסקוטית ע"י גרם מדרגות שמייצר חומה

הפרויקט מציע להמשיך את המדרגות עד לכנסיה ולייצר גישה גם מהרחוב העליון וגם מהרחוב החדש מול קומפלקס המעונות והחזית המסחרית.

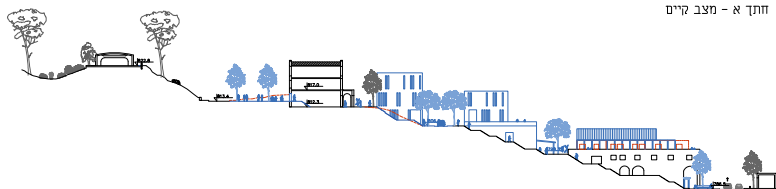
אופי הבינוי הקיים, והחזיתות במבני השימור השפיעו על אופי ואדריכלות המבנים החדשים בכך שאמנם חזיתות המבנים החדשים עשויות חומרים מודרניים אך יחד עם זאת הן מנהלות דו שיח עם המבנים ההיסטוריים- לעיתים מהדהדות את החזיתות הקיימות ולעיתים נותנות להן קונטרה. בין אם בצורת הגג המשופע, סימטריות הפתחים, צורת המרפסות ומס' הקומות. המבנים בכיכר מוזיאון התנ"ך מופרדים על מנת לייצר מבט המשכי מתחית רחוב ירושלים ועד המוזיאון.

החזית המסחרית מייצרת שפה אחידה ברחוב החדש, ומעל לחזית המסחרית אופי החזיתות משתנה, מגוון ודינמי. הרקמה החדשה מייצרת מרחב משותף לתושבים, סטודנטים, תיירים ותורמת למשיכת הקהל כלפי מעלה.

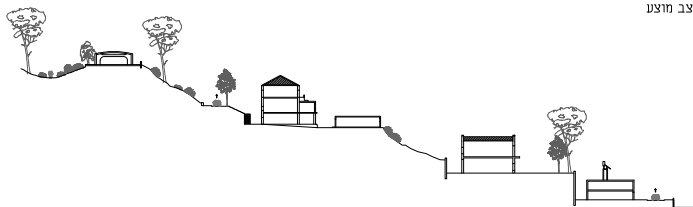
ומה עם המבנה בגן המצודה? המרפסת בבית הקפה תפתח בחזרה אל הנוף על מנת שתוכל להיות ערוכה לכמות המבקרים שיגיעו כעת לגן.

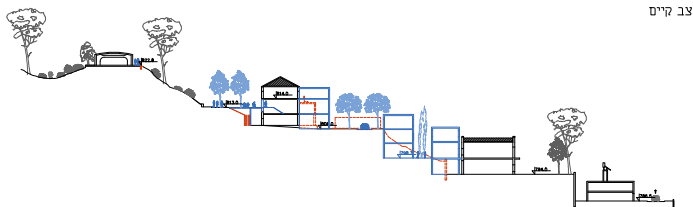
חזית א - מצב קיים

חזית א - מצב מוצע

חזית ב - מצב קיים

חזית ב - מצב מוצע

חתכים מצב קיים לעומת מצב מוצע

הדמית הרחוב החדש

סיכום

יש משהו ברגע הזה בו חדש וישן מתלכדים שיכול לרגש בצורה גלובאלית. שרשרת של דורות שנפגשת כאן, בהווה. ניתן ללמוד מכל אחד מהכוחות לבד, אך מערכת היחסים ביניהם היא הדבר המרשים ביותר. בארכיטקטורה של התערבות במבנים קיימים (adaptive reuse) יש קטלוג רחב של מערכות יחסים שונות ומורכבות בין המבנים הקיימים, לאלו שנוספו אחריהם - כל אחד בעל זהות עצמית ומשמעות ועם זאת, יחד- הם יוצרים משהו אחר וייחודי. את הארכיטקטורה החדשה ניתן לבחון גם כעומדת בפני עצמה וגם ביחס למקור אליו היא מגיבה. הסביבה המיידית שעוטפת את מערכת היחסים החדשה, מושפעת גם היא מהשינוי.

ארכיטקטורה כזו - שמשלבת ברגישות עבר, הווה ועתיד בפונקציה של שימוש מחדש (Re-Use) קיימת כיום בעיקר ברמת המבנה או המתחם. כלומר, בקנה המידה "הקטן" וה"בינוני". המפגש הייחודי בין החומרים, החללים החדשים, הפרספקטיבות - אתגרו אותי לדמיין כיצד מתוך אותו "מיינד-סט" ניתן היה להתייחס גם למרחב האורבאני. כלומר, שימוש מחדש בקנה מידה עירוני?

בערים רבות, בישראל בכלל, השטחים אוזלים ומאלצים אותנו המתכננים לתכנן ביצירתיות. מתוך גישה ברת-קיימא, תוך ניתוח של המציאות, ניתן לזהות פוטנציאל רב בשימוש מחדש במרחבים אורבאניים. כשמדובר בערים קיימות (בין אם יש להן היסטוריה ארוכה או קצרה), הן תמיד יכילו ביטוי מסויים של מורשת אדריכלית ובמיוחד כשמדובר בערים היסטוריות.

ערים היסטוריות, באופן טבעי ממשיכות לגדול ולהתפתח, ולעיתים הדבר בא על חשבון המורשת האדריכלית הקיימת - בין אם בהריסתה או בין אם הפיכתה ל-"לא רלוונטית".

הפרויקט מציע לבחון את אותם מקומות הרוסים / זנוחים / עזובים / לא רלוונטים למרקם העירוני המתחדש מתוך פרספקטיבה רחבה של הגישה לנופים עירוניים היסטוריים. מתוך אותו "מיינד סט" של שימוש מחדש, מוצעת אסטרטגיה של "שילוב מחדש". ההבדל בין השניים הוא ששימוש מחדש הוא התאמה של מקום

לטובת שימוש מחדש, בעוד ששילוב מחדש מציע שילוב המקום בשלוש רמות אינטגרציה - מהרמה העירונית דרך הרמה הרובעית ועד לרמה המקומית בסביבה המיידית. בגישה המקובלת, בשימוש מחדש, מדובר בדרך כלל במבנה יחיד, כאשר כל הקונטקסט האורבני / חברתי/ גיאוגרפי/ היסטורי / ערכי נשאר מחוץ לתמונה. שילוב מחדש של המקום הזנוח מכיל באופן טבעי את הקונטקסט הרחב של האתר ואינו בוחן אותו דרך פריזמה צרה.

העיר בה נבחנת הסוגיה, היא צפת. העיר ההיסטורית בגליל המכילה שכבות ורבדים רבים. כמקרה בוחן נבחר מבנה שצורתו ומיקומו נראו מעניינים, וזאת מבלי להכיר את המבנה לעומק מעבר לעובדה הידועה כי הוא נטוש ונמצא בתוך גן ירוק. רק לאחר ההסתכלות הרחבה דרך מגוון קני המידה - התגלה הסיפור השלם של המקום. כך נוצרה ההבנה, שאם היינו דוגלים בשיטה המסורתית של שימוש מחדש באותו המבנה, כנראה שלא היה מושך אליו מספיק קהל וזאת מכיוון שהקונטקסט האורבני הרחב הצביע על בעיות בגישה ובתפישה של המיקום בעיני תושבי צפת.

לאחר הזום-אאוט ובחינה בכל קני המידה, הקונטקסט האורבני והרובעי הצביעו על העובדה כי יש להשתמש בחפיר שעוטף את גן המצודה על מנת "להעלות" את העיר מעלה ולגשר על הפערים הפיזיים והתפיסתיים שבין המבנה והגן לעיר צפת. רק כך, תוכל העיר לשקם את הרקמה העירונית הפגועה והמבנה יוכל להשתלב בחזרה ברקמה העירונית ולחדור לתודעתם של התושבים והמבקרים.

בבליוגרפיה

Bandarin, F., & Oers, R. van (Eds.). (2015). Reconnecting the city : the historic urban landscape approach and the future of urban heritage. Wiley Blackwell.

Bandarin, F., & van Oers, R. (2012). The Historic Urban Landscape. In The Historic Urban Landscape. <https://doi.org/10.1002/9781119968115>

Tyler, N. (2000). Historic Preservation: An Introduction to Its History, Principles, and Practice. https://books.google.co.il/books?hl=iw&lr=&id=n7RMDwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PT5&dq=historic+preservation+theory&ots=W_3Qv8jGbS&sig=kPhDX6P_aO8ML3-9wJKGGNTboJo&redir_esc=y#v=onepage&q=historic+preservation+theory&f=false

UNESCO. (2011). המלצה בנושא נופים אורבניים-היסטוריים. Records of the General Conference - 31st Session, 1(November), 170.

n.d.). Retrieved February 28, 2021, from <https://www.breslevtsfat.com/אודות/>

אריאל כתב עת לידיעת ארץ-ישראל. (2002). צפת ואתריה (א. שילר & ג. ברקאי (Eds.)). אריאל.

בית ליבלינג. (2554). נופים עירוניים היסטוריים. <http://library1.nida.ac.th/termpaper6/sd/2554/19755.pdf>

גרינפלד, א. (2020a). עכו וצפת – גישות שונות לשימור מרקמים עתיקים באזורים בעלי חוסן עירוני נמוך. אורבנולוגיה. <https://urbanologia.tau.ac.il/different-approaches-to-preservation-acre-and-safed>

גרינפלד, א. (2020b). שימור ערים היסטוריות כמנוע להגברת חוסן עירוני. אורבנולוגיה. <https://urbanologia.tau.ac.il/preservation-as-an-engine-to-resilience>

העיר העתיקה של צפת – ויקיפדיה. (n.d.). Retrieved December 23, 2020, from https://he.wikipedia.org/wiki/העיר_העתיקה_של_צפת

זרטל, ע. (August 11, 1972). האם צפת נהרסת? דבר, 11, 14450.

מנדל, ס. (2017). מחשבות על שימור. In ע. מי-דן (Ed.), מחשבות על שמור. מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ממורשת החברה להגנת הטבע.

קהילת ברסלב צפת – ויקיפדיה. (n.d.). Retrieved February 28, 2021, from https://he.wikipedia.org/wiki/קהילת_ברסלב_צפת

קולקה, ג. (August 25, 2006). המקומות הכי יפים של צפת נעלמו לעולם. הארץ. <https://www.haaretz.co.il/misc/1.1131706>

הדמית רחוב חטיבת יפתח

הפרויקט התחיל מתהייה על קנה המידה של פרויקט Reuse "שימוש מחדש" הנעשים בעיקר בקנ"מ קטן, של מבנה יחיד או קומפלקס, ומהו בעצם REUSE - שימוש מחדש בקנ"מ עירוני?

האסטרטגיה להתערבות במקומות עזובים בעיר, דוגלת בהנחה הבסיסית כי עבור תכנון שימור מוצלח אין להתייחס למבנה לשימור כמנותק מקונטקסט רחב יותר. אין להתייחס בנפרד לתשתיות, השירותים, המבנים, השטחים הפתוחים, הרחובות, האנשים וההיסטוריה ואלמנטים אחרים שהם חלק מהאזור העירוני ההיסטורי או מחוץ לו. להיפך, יש לשלב אותם מחדש עם שאר המרכיבים של המרקם החברתי (כולל מה שמכונה 'מורשת בלתי מוחשית') כדי להבין את היחסים התלויים זה בזה ולזהות את הדרך הטובה ביותר להבטיח את המשך ההתקיימות והשימור הפיזי ארוך הטווח. מכך, מוצע לבצע ניתוח סקירה ותיעוד של כל "עזובה" ברקמה העירונית בשלושה קנה מידה שונים - כל קנה מידה מייצג אדוות השפעה וקישוריות מרחבית אחרת. בכל קנ"מ יוסקו מסקנות, אשר ימשיכו להדהד גם בקנ"מ הבא ומטרתן הסופית היא הכנת המצע הרחב ביותר עבור ההתערבות. כאשר אותה עזובה, מצליחה להשתלב בחזרה ברקמה העירונית- מכיוון שיש לה קשרים פיזיים, מרחביים, רוחניים בשלוש רמות של השפעה, יהיה קשה מאוד להפריד אותה בחזרה מהרקמה שכן היא עגונה בכל קנ"מ.